

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Однією з яскравих сторінок історії України є становлення партійно-політичної системи Наддніпрянщини на початку XX ст., вивчення якої неможливе без всебічного дослідження ролі у цьому процесі різних соціальних верств та груп. Традиційно лідерами політичної боротьби науковці вважали пролетаріат та національну інтелігенцію, а тому лише фрагментарно вивчали вплив такої суспільної групи як студентство. Основна увага істориків, як правило, акцентувалась на боротьбі молоді за культурно-освітні права, просвітницькій діяльності, участі в загальноросійському страйковому русі. Разом з тим, цілісне розуміння розвитку історичного процесу у перші десятиліття XX ст. є неможливим без з'ясування ролі студентства у формуванні та діяльності українських політичних партій.

На межі XIX – XX ст. молодь Наддніпрянської України, що здобувала вищу освіту, перетворилася на впливову соціальну групу в суспільно-політичному житті, яка продукувала громадсько-політичні ідеї, шукала нові методи та засоби боротьби за національні права у протистоянні з російською владою, сприяла остаточній політизації національного руху. В студентському середовищі формується інтелектуальна база і кристалізуються рушійні сили Української революції.

Вивчення діяльності студентства у національних політичних процесах початку XX ст. сприяє відновленню забутих традицій та досвіду партійно-політичного життя України в цілому та молодіжного руху в тому числі. Дослідження участі студентства в українському національному русі Наддніпрянщини у перші десятиліття XX ст. є корисним для органів державної влади, громадських організацій, молодіжних структур політичних партій.

Зв'язок роботи з науковими планами, темами. Дисертація виконувалась як частина науково-дослідних тем історичного факультету Запорізького національного університету «Українське націотворення в контексті європейського національного відродження XIX – на початку XX століть» (номер державної реєстрації 0100Y001734) та «Модернізаційний процес в Україні у другій половині XIX – першій половині XX ст.» (номер державної реєстрації 0103Y000731).

Об'єктом дослідження є студентська молодь, яка брала участь у діяльності українських політичних партій у 1900 – лютому 1917 рр.

Предметом дослідження є національно-політична діяльність студентства у складі українських політичних партій.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період від 1900 р. до лютого 1917 р. Нижня межа обумовлена створенням РУП – першої української партії на територіях Наддніпрянщини, а верхня – визначається початком Лютневої революції в Росії, яка суттєво змінила умови розвитку українського суспільно-політичного руху та розпочала якісно новий етап у діяльності студентства в українських політичних партіях.

Географічні межі дослідження охоплюють території Наддніпрянщини, які у досліджуваній період входили до складу Російської імперії, міста, в яких

компактно проживала та здобувала вищу освіту українська молодь (Москва, Петербург, Юр'єв), території Кубані; українські землі Австро-Угорської імперії, що активно використовувалися нелегальними партіями Наддніпрянської України для ведення діяльності забороненої у Росії (друк листівок, прокламацій, партійної літератури), переховування осіб, які переслідувались царською владою.

Мета дослідження полягає у висвітленні місця і ролі студентства у формуванні та діяльності українських політичних партій Наддніпрянської України в період 1900 – лютий 1917 рр.

Реалізація поставленої мети вимагає розв'язання наступних **науково-дослідницьких завдань**:

- охарактеризувати стан наукової розробки проблеми, джерельну базу і методологічні засади дослідження;

- проаналізувати якісні та кількісні зміни, що відбувалися у складі студентської молоді територій Наддніпрянської України в другій половині XIX ст. – лютому 1917 р.;

- з'ясувати напрямки діяльності студентів Наддніпрянщини в українських передпартійних структурах другої половини XIX – початку XX ст.;

- розкрити передумови та прояви політизації студентства в кінці XIX ст.;

- визначити вплив студентства на процес становлення і розвиток національних партійних структур політичного руху Наддніпрянщини в 1900 – лютому 1917 рр.;

- висвітлити діяльність молодіжних позапартійних об'єднань під час Першої світової війни як специфічну форму політичної боротьби студентів;

- порівняти передумови та прояви політичної радикалізації студентської молоді Наддніпрянської та Наддністрянської України, виявити основні особливості її активності в українських партіях цих територій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає, насамперед, у постановці теми в такому ракурсі та її дослідженні як цілісної наукової проблеми, на відміну від попередніх праць, у яких відсутнє чітке виокремлення саме партійної активності студентів у суспільно-політичній діяльності молоді, що здобувала освіту (учні, семінаристи, студенти). У дисертації вперше комплексно визначено місце національно свідомої української студентської молоді, як окремої соціальної групи, у становленні національної політичної системи Наддніпрянщини з акцентуванням уваги на ступені її активності в процесі утворення й еволюції окремо у кожній із партій. Крім того, започатковано вивчення малодослідженої проблеми взаємодії студентства з УСП, УПС, УРП, УДП та УДРП.

На основі вивчених джерел автором введено до наукового обігу широке коло фактичного матеріалу, систематизовано та об'єднано в єдину систему значну кількість розрізненої інформації про політичну активність студентів, проаналізовано ті напрямки діяльності партій, у яких студіююча молодь брала участь, методи та способи ведення нею агітаційної, організаційної роботи, чим

вона відрізнялася у своїх підходах і баченнях партійної діяльності від представників інших соціальних верств і груп.

У дисертації вперше проведено порівняльний аналіз передумов та проявів політизації студентства, його основних напрямків діяльності в українських політичних партіях у Російській та Австро-Угорській імперіях, у ході якого виявлено типові явища та специфічні особливості.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що її теоретичні положення значно розширюють наукові знання з історії студентства в суспільно-політичних процесах кінця XIX – початку XX ст. Результати дослідження можуть бути використані під час написання узагальнюючих праць з історії України, підручників, монографій з політичної історії та історії молодіжного руху, у процесі підготовки лекційних курсів та спецкурсів з історії України XIX–XX ст., політології, при формуванні програм державної політики і стратегії щодо молоді та студентства в сучасній Україні.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційної роботи обговорені на засіданнях кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету, а також апробовані під час участі у Третій міжнародній науково-практичній конференції «Політичні, соціологічні та психологічні виміри перехідного суспільства: як зробити реформи успішними» (м. Суми, 22–24 червня 2006 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Наука та практика – 2007» (м. Полтава, 11–15 лютого 2007 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Наука та практика 2007» (м. Полтава, 3–7 грудня 2007 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Розвиток наукової думки – 2008» (м. Миколаїв, 10 жовтня 2008 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Wschódnia spółka – 2009» (м. Перемишль (Польща), 7–15 вересня 2009 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції «Научният потенциал света – 2009» (м. Софія (Болгарія), 17–25 вересня 2009 р.).

Положення та висновки дисертаційного дослідження відображені в 11 публікаціях автора, серед яких 5 статей у фахових виданнях.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (336 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 235 сторінок, з них основного тексту – 197 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, його хронологічні та територіальні межі, охарактеризовано методологічну основу, наукову новизну, практичне значення роботи, містяться відомості про її структуру та обсяг.

У першому розділі, який має назву «**Історіографія, джерела та методологічна основа дослідження**» проаналізовано стан наукової розробки теми, дано характеристику джерельній базі та методологічним засадам дослідження.

У підрозділі 1.1. «*Стан наукової розробки теми*» зазначено, що історіографічний процес нагромадження наукових знань із зазначеної наукової проблеми умовно можна поділити на три етапи: 1) початок ХХ ст. – 1917 р.; 2) 1917 р. – 80-ті рр. ХХ ст.; 3) початок 90-х рр. ХХ ст. – до сьогодення.

Проблематика суспільно-політичної активності студентства Російської імперії, у тому числі й Наддніпрянщини, як його складової частини, була актуальною з початку ХХ ст., коли офіційні російські видання, а згодом автори лівого спрямування, шукали шляхи реформування системи вищої освіти, вивчали причини і сутність виступів студіюючої молоді¹.

У цей же період були зроблені перші спроби усвідомлення особливостей участі студентства в діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини. Переважно це твори публіцистичного характеру безпосередніх учасників тих подій: Ю. Колларда, І. Липи, О. Коваленка, М. Залізняка, С. Петлюри², які ввели до наукового обігу важливий теоретичний і фактичний матеріал та створили підґрунтя для вивчення ролі студентства у діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини на наступних етапах розвитку історіографії.

Характерною особливістю другого історіографічного етапу стала наявність двох напрямків: радянська історіографія та роботи дослідників українського зарубіжжя.

Напрямок радянської історіографії мав помітні досягнення до кінця 1920-х рр. Тематика досліджень цих років обумовлювалась проблемами актуальними для радянської влади, серед яких була і українська соціал-демократія. Це роботи П. Христюка, Й. Гермайзе, А. Дучинського³, де значна увага приділяється характеристиці національно-визвольного руху початку ХХ ст. Особливої уваги заслуговує монографія Й. Гермайзе, де аналізуються умови виникнення і діяльності РУП, основу соціальної бази якої становило студентство.

¹ Трубецкой Е. К вопросу о причинах беспрестанно возникающих в наших университетах студенческих беспорядков / Трубецкой Е. – СПб., 1902. – 44 с.; Фроммет Б. Очерки по истории студенчества России / Фроммет Б. – М. : Изд-е Т-ва Вольф М.О., 1912. – 134 с.; Выдрин Р. Основные моменты студенческого движения. 1899–1906 / Выдрин Р. – СПб. : Труд, 1908. – 128 с.; Энгель Г. Из истории студенческого движения 1899–1906 / Энгель Г., Горохов В. – СПб. : Труд, 1908. – 128 с.; Чертков В. Русские студенты в освободительном движении / Чертков В. – М. : б.в., 1907. – 60 с.

² Коллард Ю. Спогади юнацьких днів : Українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія / Ю. Коллард // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1928. – Т. 102. – С. 226–233, 425–433, 1061–1067; Липа І. Братство тарасівців / І. Липа // Літературно-науковий вісник. – 1925. – Т. 87. – Кн. 7–8. – С. 262–267; Коваленко О. На межі двох віків (Спогади про Українську Студентську Громаду в Харкові) / О. Коваленко // Визвольний шлях. – 1992. – № 12; 1993. – № 1, 2; Залізняк М. Про український рух у Київському університеті / М. Залізняк // Рада. – б.р., Ч. 87; Петлюра С. Українські студентські організації / С. Петлюра // Україна. – 1907. – квітень.

³ Христюк П. 1905 рік на Україні / Христюк П. – Х. : Держвидав України, 1925. – 239 с.; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Революційна українська партія (РУП) / Гермайзе О. – Б. м. : Книгоспілка, Б. р. – 388 с.; Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 рр. / А. Дучинський // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. – Х. : Державне видавництво України, 1928. – Кн. 2. – С. 283–320.

З утвердженням у 1930-х рр. тоталітарної системи в СРСР історики були змушені дотримуватися принципів історичного матеріалізму та партійності. Далися взнаки переслідування і репресії проти науковців «буржуазної» історіографії. У підсумку різко зменшилася кількість спеціальних праць не тільки про студентство у національних політичних процесах, а й про партійну історію України взагалі.

Ситуація змінилася в другій половині 1950-х рр., коли в суспільно-політичному житті країни почався період «відлиги». З'явилися поодинокі дослідження, які характеризувалися упередженістю в оцінках діяльності українських партій початку ХХ ст., що таврувалися як «націоналістичні», «контрреволюційні» утворення, ворожі українському народу. Усупереч принципам об'єктивності та історизму, радянська історіографія досліджувала студентську проблематику лише у розрізі його участі в структурах РСДРП та як складову частини пролетарського руху. Але серед іншого з'являються спроби дослідити й громадсько-політичне життя студентства в межах усієї України (роботи Н. Олесич, авторського колективу під керівництвом Ю. Бабка)⁴.

У 1970–1980-ті рр. проблемі українських політичних партій Наддніпрянщини початку ХХ ст. було присвячено лише монографії І. Кураса⁵, однак діяльність студентства як однієї з активніших суспільних груп у них майже не досліджується.

За межами СРСР партійно-політична проблематика користувалася значною увагою науковців, які, на відміну від радянських істориків, не обмежувалися жорсткими партійними догмами та ідеологічними схемами.

Перші спроби проаналізувати й охарактеризувати події політичної історії підросійської України на початку ХХ ст., де зустрічається інформація про діяльність студіюючої молоді в українських партіях, були зроблені безпосередніми учасниками тих подій Д. Антоновичем, Ю. Коллардом, О. Коваленком⁶. Але ці статті, що не дивно, насичені значною кількістю суб'єктивізму оцінок, які визначалися партійною приналежністю авторів.

Цінну інформацію про студентську активність в українських партіях мають біографічні розвідки⁷, присвячені діяльності видатних діячів

⁴ Олесич Н. Борьба партии большевиков за студенчество в трёх российских революциях: дисс. ... доктора ист. наук : спец. 07.00.01 / Олесич Н. – Л., 1985. – 472 с.; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – К. : «Молодь», 1968. – 680 с.

⁵ Курас І. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине / Курас І. – К. : Наукова думка, 1978. – 315 с.; Курас І. Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії) / Курас І. – К. : Політвидав України, 1986. – 184 с.

⁶ Антонович Д. Завваги до спогадів Ю.Колларда та О.Коваленка / Д. Антонович // З минулого : Збірник. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С. 70–73; Коваленко О. На межі двох віків // З минулого : Збірник / Коваленко О. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С. 22–54; Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді / Ю. Коллард // З минулого : Збірник. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С. 55–69.

⁷ Феденко П. Ісаак Мазепа, борець за волю України / Феденко П. – Лондон : Наше слово, 1954. – 228 с.; Сосновський М. Дмитро Донцов : політичний портрет / Сосновський М. – Нью-Йорк-Торонто

українського суспільно-політичного руху початку ХХ ст.: Д. Антоновичу, М. Шадлуну, М. Поршу, Д. Донцову, І. Мазепі та іншим. Автори виділяють студіюючу молодь як активну суспільну групу, що бере участь в усіх формах партійної діяльності.

З проголошенням незалежності України у вітчизняній історичній науці починається процес переосмислення минулого України, її політичної історії, робляться спроби застосування нових елементів методологічної бази, залучаються до наукового обігу раніше невідомі джерела. Перші в сучасному історіографічному періоді роботи, присвячені студентській та молодіжній проблематиці в суспільно-політичних процесах початку ХХ ст., належать О. Рафальському та Т. Дацюк⁸. З'являються дослідження, в яких фрагментарно висвітлюється і студентська проблематика в партіях. Перш за все, це праці Г. Касьянова, Т. Геращенко, В. Головченка, С. Чмир (С. Іваницької), О. Голобуцького та В. Кулика, О. Висоцького та інших⁹. Окремої уваги заслуговують ґрунтовні, насичені фактичним матеріалом роботи А. Павка, І. Михальського, О. Сарнацького¹⁰.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених історії партій Наддніпрянщини, окремі сторони їх функціонування висвітлені вкрай нерівномірно. Залишається недостатньо вивченим питання про роль окремих суспільних верств, а особливо студентства, в українському русі у цілому і в національних політичних партіях зокрема. Цю прогалину почали заповнювати дослідники Н. Левицька, В. Бельдюгін, Н. Гончарова, Г. Фартучна¹¹.

: НТШ Сучасність, 1974. – 419 с.; Міяковський В. Дмитро Антонович / Міяковський В. – Вінніпег, 1967. – 48 с.; Мартос Б. Визвольний здвиг України / Мартос Б. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1989. – 320 с.

⁸ Рафальський О. Межнаціональні революційні зв'язи студентства на Україні (1895–1914 гг.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Рафальський О. – К., 1990. – 240 с.; Дацюк Т. Учащаяся молодежь Украины и политические партии в революции 1905–1907 годов : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01 / Дацюк Т. – Днепропетровск, 1994. – 178 с.

⁹ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть : соціально-політичний портрет / Касьянов Г. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.; Геращенко Т. Місце і роль самостійників в українському національному русі (кінець ХІХ століття – початок 1918 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Геращенко Т. – Запоріжжя, 1993. – 252 с.; Головченко В. Витоки і становлення української соціал-демократії (1896–1907 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Головченко В. – Х., 1993. – 248 с.; Чмырь С. Украинская демократическо-радикальная партия : истоки, организация, программа, тактика (90-е гг. ХІХ в. – 1908 г.) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / С. Чмырь. – М., 1994. – 374 с.; Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінець ХІХ – початок ХХ ст. : Дослідження / Л. Білик (ред.) / О. Голобуцький, В. Кулик – К. : Смолоскип, 1996. – 124 с.; Висоцький О. Українські соціал-демократи та есери : досвід перемог і поразок / Висоцький О. – К. : Основні цінності, 2004. – 272 с.

¹⁰ Павко А. Становлення та діяльність політичних партій в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Павко А. – Донецьк, 2001. – 44 с.; Михальський І. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Михальський І. – Луганськ : Альма-Матер, 2003. – 344 с.; Сарнацький О. Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.) / Сарнацький О. – Запоріжжя, 2006. – 709 с.

¹¹ Левицька Н. Студентство України в кінці ХІХ – на початку ХХ століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Левицька Н. – К., 1998. – 16 с.; Бельдюгін В. Молодь у контексті боротьби за реалізацію української національної ідеї (друга

Друга половина 1990-х рр. стала часом активізації вивчення біографічної історії видатних діячів визвольних змагань 1917–1920 рр. Цікавими з точки зору предмету нашого дослідження є біографії тих, хто досяг політичної зрілості після подій Лютневої революції. Вони, як правило, розпочинали свою партійну кар'єру на початку ХХ ст., будучи студентами. Такі історичні портрети містяться у дослідженнях В. Солдатенка і Т. Бевз, С. Кульчицького, В. Верстюка і Т. Осташко, А. Шаповала¹². Ґрунтовне дослідження Ф. Турченка¹³ присвячене політичній діяльності М. Міхновського, який мав вагомий вплив на формування політичного світогляду харківського студентства.

Цілком новим напрямком вивчення регіональної історії України стала поява досліджень, присвячених особливостям партійно-політичних процесів Наддніпрянщини. Тут слід відмітити науковців В. Пальченкову, О. Кривобока, С. Наумова¹⁴. У процесі аналізу діяльності партій у регіонах чи окремих губерніях вони частково ілюструють участь студіюючої молоді, але без особливого акцентування уваги на цьому.

Ряд праць, присвячених студентській проблематиці початку ХХ ст., зустрічаються в сучасній російській історіографії. Через призму дослідження студентства в загальнодержавному масштабі вони допомагають більш глибоко зрозуміти процеси, які відбувалися в університетському середовищі українських земель¹⁵.

половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Бельдюгін В. – Луганськ, 2006. – 194 с.; Гончарова Н. Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті роки ХІХ – лютий 1917 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Гончарова Н. – О., 2006. – 24 с.; Фартучна Г. Студентство міста Києва у суспільно-політичному житті України (1900–1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Фартучна Г. – К., 2009. – 304 с.

¹² Бевз Т. Микола Порш – лідер українських соціал-демократів / Т. Бевз, В. Солдатенко // Історія України. – 1997. – № 44. – С. 4–5; 1998. – № 4. – С. 3; Кульчицький С. Володимир Винниченко / Кульчицький С., Солдатенко В. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 376 с.; Діячі Української Центральної Ради : бібліогр. довідник / В. Верстюк, Т. Осташко ; НАН України, Український міжнародний комітет з питань науки і культури. – К. : б.в., 1998. – 255 с.; Шаповал А. Громадсько-політична та наукова діяльність Дмитра Антоновича : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Шаповал А. – К., 2010. – 292 с.

¹³ Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово / Турченко Ф. – К. : Генеза, 2006. – 320 с.

¹⁴ Пальченкова В. Український суспільно-політичний рух у Харкові в кінці ХІХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Пальченкова В. – Запоріжжя, 2000. – 21 с.; Кривобок О. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / О. Кривобок. – К., 2009. – 19 с.; Наумов С. Регіональні структури українського політичного руху : становлення і діяльність. 90-ті роки ХІХ ст. – лютий 1917 р. (на матеріалах Лівобережжя) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Наумов С. – Х., 2007. – 36 с.

¹⁵ Иванов А. Студенческая корпорации России конца ХІХ – начала ХХ века : опыт культурной и политической самоорганизации / Иванов А. – М. : Новый Хронограф, 2004. – 408 с. Завадский Н. Студенческое движение и политические партии России в конце ХІХ – начале ХХ века : автореферат дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 «Отечественная история» / Завадский Н. – СПб., 2000. – 42 с.; Волков В. Моральные мотивы участия студенческой молодежи в антиправительственном движении (конец ХІХ – начало ХХ вв.) : (Международная научная конференция VII Плехановские чтения)

Підрозділ 1.2. *«Аналіз джерельної бази»* характеризує джерела, використані у дослідженні, які умовно можна поділити на чотири групи.

До джерел першої групи відносяться матеріали: Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ЦДІАК України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державних архівів Одеської, Сумської та Харківської областей.

Зокрема, у ЦДІАК України були використані фонди «Київське губернське жандармське управління» (Ф. 274), «Київське охоронне відділення» (Ф. 275), «Катеринославське губернське жандармське управління» (Ф. 313), «Полтавське губернське жандармське управління» (Ф. 320), «Розшуковий пункт при Полтавському губернському жандармському управлінні» (Ф. 321), «Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління» (Ф. 323), «Харківське губернське жандармське управління» (Ф. 336), «Жандармське управління м. Одеса» (Ф. 385), «Чернігівське губернське жандармське управління» (Ф. 1439), «Південно-західне районне охоронне відділення м. Київ» (Ф. 276), «Харківське охоронне відділення» (Ф. 304), «Канцелярія військового прокурора Київського військового окружного суду» (Ф. 315), «Київська судова палата» (Ф. 318), «Південно-східне районне охоронне відділення м. Харків» (Ф. 705), «Катеринославське охоронне відділення» (Ф. 1597). Цінні для нашого дослідження документи знаходяться в ЦДАВО України. Зокрема, це фонди Б. Мартоса (Ф. 4000) та А. Жука (Ф. 3807).

Матеріали ЦДІАК України та ЦДАВО України доповнюють документи обласних архівів: Одеської («Канцелярія попечителя Одеського навчального округу» (Ф. 42), «Канцелярія ректора Новоросійського університету» (Ф. 45), «Прокурор Одеського окружного суду» (Ф. 634)), Сумської («Колекція документів з історії Сумщини 1753–1934 рр.» (Ф. Р-2362)) та Харківської областей («Канцелярія харківського губернатора» (Ф. 3), «Управління харківського поліцмейстера» (Ф. 52), «Канцелярія Харківського практичного технологічного інституту» (Ф. 770). У сукупності матеріали цих фондів дали інформацію про перевірку органами поліцейського нагляду на «політичну благонадійність», приналежність до політичних партій та інші заходи щодо студентства, його діяльність у середовищі вузів, серед селянства, зберіганні нелегальної літератури. Також тут знаходяться дані про виготовлення листівок і прокламацій, що розповсюджувалися серед студіюючої молоді, документи, в яких робляться спроби наглядових органів проаналізувати структуру, склад, особливості діяльності українських політичних партій і студентства у них.

Крім архівних джерел для написання дисертаційного дослідження використовувались опубліковані документи з історії суспільно-політичного руху Наддніпрянщини. Тому другу групу джерел становлять партійно-

[Электронный ресурс] / Волков В. // «Россия начала века XX : вступление в эпоху исторических преобразований». – Режим доступа: <http://www.nlr.ru/tus/300505/volkov.pdf>; Краснов П. Департамент полиции МВД и студенческое движение в России в конце XIX – начале XX века : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / П. Краснов. – М., 2008. – 23 с.

організаційні документи та інші матеріали: програми партій, протоколи з'їздів, конференцій, нарад, відозви, листівки, що дало можливість визначити цілі, завдання партій, оцінити погляди їх лідерів, серед яких було присутнє і студентство, проаналізувати напрямки агітаційної роботи¹⁶.

До третьої групи джерел відносяться наративні джерела, представлені спогадами та щоденниками, серед авторів яких М. Галаган, Д. Дорошенко, І. Мазепа, Ю. Коллард, Є. Чикаленко, С. Єфремов та інші¹⁷, а також листуванням Є. Чикаленка з С. Єфремовим, В. Винниченком, А. Ніковським, А. Жука з М. Поршем¹⁸.

Четверта група джерел об'єднує матеріали періодичної преси. Це такі видання, як «Гасло», «Праця», «Рада», «Україна», «Слово» та інші.

У підрозділі 1.3. «Методологічні основи дослідження» дається характеристика основних принципів, застосованих у дослідженні: історизму, об'єктивності, багатофакторності, всебічності. Зазначені принципи реалізуються через застосування загальнонаукових і загальноісторичних методів.

Поєднання *історичного та логічного методів* дозволило розглянути предмет дослідження у розвитку, а *критичний метод* дав можливість різносторонньо проаналізувати джерела, виявити повноту інформації у них, врахувати соціальну, фахову, а головне, політичну позицій авторів.

¹⁶ Багатопартійна Українська держава на початку XX ст. : Програмні документи перших українських політичних партій. – К. : Науково-інформаційне підприємство «Пошук», 1992. – 94 с.; Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.). Збірник документів і матеріалів / Упор. Б. Корольов, І. Михальський. – Луганськ : СУДУ, 1999. – 163 с.; Історія українських політичних партій. Кінець XIX ст. – 1917 р. : хрестоматія-посібник / упоряд. Б. Корольов, І. Михальський. – К. : Видавництво Європейського університету, 2004. – Ч. 1. – 561 с.; Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. : Програмові і довідкові матеріали. – К. : Консалтинг, Фенікс, 1993. – 336 с.; Протокол конференції УСДРП (16–18 липня 1909 р.) // Винниченко й українська соціал-демократія : [зб. док. та матеріалів] / упоряд. та авт. передм. В.С. Лозицький ; Центральний держ. архів громадських об'єднань України. – К. : Парламентське видавництво, 2008. – С. 70–96.

¹⁷ Галаган М. З минулого (1880-ті – 1920 р.) : Документально-художнє видання / Галаган М. ; передмова, комент. Т. Осташко, В. Соловйова. – К. : Темпора, 2005. – 656 с.; Лотоцький О. Сторінки минулого : в 3 ч. / Лотоцький О. – Варшава, 1929. – Т. 1. – 288 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) : Науково-популярне видання / Дорошенко Д. – К. : Темпора, 2007. – 272 с.; Мазепа І. З петербурзьких споминів / І. Мазепа // Хроніка 2000 : Наш край. – 1993. – № 5. – С. 124–134; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897–1906 / Коллард Ю. – Торонто : «Срібна сурма», 1972. – 224 с.; Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) / Чикаленко Є. – К. : Темпора, 2011. – 480 с.; Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Чикаленко Є. – Нью-Йорк : Українська Вільна академія наук, 1955. – 502 с.; Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Єфремов С. – К. : Темпора, 2011. – 792 с.; Садовський В. Студентське життя у Києві в 1904–1909 роках / Садовський В. // 3 минулого. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С. 5–18.

¹⁸ Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вс. ст. І. Старовойтенка / Є. Чикаленко, С. Єфремов. – К. : Темпора, 2010. – 384 с.; Є. Чикаленко, В. Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упоряд. та вс. ст. Н. Миронець / Є. Чикаленко, В. Винниченко. – К. : Темпора, 2010. – 448 с.; Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / Упоряд. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. Вс. ст. : Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К. : Темпора, 2010. – 448 с.; Лист А. Жука – М. Поршу від 15 травня 1926 р. [Електронний ресурс] / А. Жук. – Режим доступу // http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pam/2008_9/02.html

Застосовуючи *історико-порівняльний метод*, дисертант отримав можливість провести порівняльний аналіз діяльності студентства в українських партіях Наддніпрянщини та Наддністрянщини, виявити регіональні закономірності та особливості його активності.

Використання *історико-системного методу* дало можливість підійти до проблеми комплексно, розглянути діяльність студіюючої молоді як взаємопов'язану систему, сприяло визначенню місця і ролі студентства у партійно-політичних процесах Наддніпрянщини у 1900 – лютому 1917 рр.

Поєднання *проблемно-хронологічного методу та методу періодизації* дозволило розчленувати тему на декілька вузьких проблем, відображених у розділах. Це дало можливість прослідкувати якісні зміни у предметі дослідження, що відбувалися протягом цих етапів.

Завдяки *ретроспективному та історико-генетичному методам* стало можливим проаналізувати процес політизації студентства, що почався наприкінці ХІХ ст., прослідкувати подальшу логіку дій молоді уже в політичних партіях.

Завдяки *синхронному методу* було визначено особливості національно-партійної діяльності студентів за межами таких суспільно-політичних центрів, як Київ, Харків, Полтава та інших міст.

Другий розділ **«Передумови та прояви політичної радикалізації студентства в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.»** складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. *«Розвиток системи вищих навчальних закладів та зміни в складі їх контингенту»* розглянуто процес формування системи вищої освіти Наддніпрянщини, що особливо активно проходив у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (утворено Харківський, Київський, Новоросійський університети, Історико-філологічний інститут у Ніжині, Харківський ветеринарний інститут та інші). У цілому, якщо на 1907 р. на українських територіях Росії діяло 19 вищих навчальних закладів, то станом на 1917 р. їх було вже 27. Одночасно відбувалося зростання чисельності студентства, яке формувалося переважно із вихідців українських губерній та сусідніх Курської, Воронежської, Пензенської, Бессарабської, області Війська Донського, Кавказького регіону, деяких сусідніх слов'янських країн. Станом на 1917 р. у 27 вищезазначених вузах навчалось понад 35 тис. осіб, що у загальноросійському масштабі становило 22 % студентів університетів та понад 28 % студентів інститутів.

У той же час проявляються помітні зміни в якісному складі студіюючої молоді. Автором відзначено, що якщо у другій половині ХІХ ст. студентами ставала переважно соціальна верхівка українського суспільства, то на рубежі ХІХ – ХХ ст. демократизація складу студентства стала яскраво вираженою. На початок ХХ ст. у Наддніпрянщині частка середніх прошарків (представники різночинної молоді, ремісничих професій, селян) серед студентів університетів зросла до третини, а у спеціальних вузах перевищила 50 %. Ця тенденція була характерною і для інших вищих навчальних закладів Російської імперії.

У підрозділі аналізуються і такі важливі характеристики українського студентства, як його фінансове становище, побутові умови, механізми захисту своїх прав та інтересів (каси взаємодопомоги, їдальні, земляцтва).

У підрозділі 2.2. *«Студенти у формуванні та діяльності передпартійних структур»* показано місце студентства у процесі організаційного становлення українського національного руху, що розпочався з утворення громад у середині XIX ст. Дисертантом було з'ясовано, що студентська молодь стояла біля витоків громадівського руху, брала активну участь у ньому, але перебувала під впливом представників старшого покоління. За таких умов з 1870-х рр. вона починає утворювати так звані малі гуртки, що у підсумку призводить до появи такого явища, як «молоді громади», що займалися культурно-просвітницькою роботою в молодіжному середовищі.

З початком 1890-х рр. в українському громадівському русі відбулися суттєві зміни, які знаменували початок нового етапу, коли студентство перетворюється на чисельну згуртовану силу. Першою спробою студентської молоді самостійно заявити про свою позицію стало утворення 1891 р. «Братства тарасівців», діяльність якого полягала у поширенні самостійницьких ідей серед української молоді, друкуванні українських книжок, боротьбі за культурно-просвітні права. Згодом, як самостійна течія, розгорнувся молодіжний рух. Його основною організаційною формою стали Українські студентські громади, перші з яких виникли у Києві, Харкові, Петербурзі.

Під впливом консолідуючих процесів у студентів серед старогромадівців посилюється переконання про необхідність об'єднання поодиноких українських громад, що допомогло б відійти від традиційного культурництва. У підсумку в 1897 р. виникла Всеукраїнська безпартійна організація. Найбільш радикальну її частину становила молодь, в основному – представники студентських громад.

У підрозділі 2.3. *«Причини та прояви політизації студіюючої молоді»* виявлено і проаналізовано причини політизації студентства Наддніпрянщини, серед яких виділено соціально-економічні зміни в результаті модернізаційних процесів, постійні національні утиски влади, у тому числі, в питаннях українізації вищої освіти, вагання старшого покоління українського національного руху щодо переходу від культурно-просвітніх до політичних методів боротьби. У підсумку це спричинило активний пошук молодим поколінням більш дієвих способів вирішення національного питання, що наприкінці XIX ст. призвело до появи радикального напрямку суспільно-політичного руху.

Серед причин, характерних суто студентському середовищу, автором виділено такий психологічний чинник, як самореалізацію молоді через політичну діяльність, що підсилювався протестністю, ірраціональною поведінкою, базовою основою якої став конфлікт, непримиримість у поглядах на майбутнє українського національного руху в старшого і молодшого поколінь. До цього слід додати особливість становища молоді вузів – це відносна незалежність від кар'єри, адміністрації, можливість вільно, без

особливих підозр жандармерії, пересуватись по території Росії, наявність значної кількості вільного часу.

У підрозділі зазначається про вплив західноукраїнських партій і об'єднань на молодь Наддніпрянської України. Під час поїздок до Австро-Угорської імперії вона знайомилась з досвідом місцевого руху, привозила нелегальну літературу.

Порівняльний аналіз передумов та проявів політичної радикалізації студентів Наддніпрянщини та Надністрянщини виявив значну кількість схожих рис. Поруч з цим наявні й певні особливості західноукраїнських територій: значний відсоток дітей духовенства у вузах, протистояння із поляками, яке стало суттєвим каталізатором до об'єднання молоді Галичини, формування передпартійних структур, що відбувалося в умовах автономних прав українських територій, наданих їм конституцією Австро-Угорської імперії.

Третій розділ **«Участь студентства у становленні партійних структур українського політичного руху Наддніпрянщини в 1900–1904 рр.»** складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1. *«Студентська молодь у виникненні та діяльності РУП»* проаналізовано діяльність студентства щодо утворення та розбудови організаційної структури першої у Наддніпрянщині української партії – РУП, що виникла завдяки зусиллям харківських студентів. Стабільно високою залишалась активність молоді і в наступні роки, коли вона стає основною рушійною силою партії. Поруч з цим членство інших соціальних груп і станів у РУП було незначним, а їх діяльність давала мінімальні результати.

Аналіз складу рупівського керівництва у 1900–1904 рр. показує, що майже дві третини її лідерів були з нещодавно здобутою вищою або незакінченою вищою освітою. Серед них такі відомі діячі, як Д. Антонович, М. Русов, Д. Дорошенко, Л. Мацієвич, В. Винниченко, Л. Юркевич та інші.

Майже ключове значення студіююча молодь мала в агітаційно-пропагандистській роботі РУП. Значні її зусилля були направлені в середовище селянства, робітників, учнів. Вагомий внесок студентства був і у становлення видавничої діяльності партії. Воно активно включилося в підготовку, тиражування та завезення в Росію із сусідньої Австро-Угорщини листівок, прокламацій, брошур, відозв, партійних видань.

З іншого боку, наявність значної кількості студентів у лавах партії мала і певні деструктивні наслідки. По-перше, не формувались міцні зв'язки центральних органів з місцевими осередками, що складалися переважно з селян і робітників. По-друге, студентський елемент вносив певну нестабільність у систематичність роботи РУП. Роз'їжджаючись на канікули чи під час вимушеного закриття владою навчальних закладів через страйковий рух, партія втрачала основну рушійну силу всіх процесів. По-третє, у студентському середовищі було вкрай мало досвідчених політиків та суспільних діячів.

Підрозділ 3.2. «*Студенти на початку діяльності соціалістичних та національно-радикальних партій (УСП, УНП, УПС)*» характеризує діяльність студентської молоді в УСП, УНП, УПС. Проаналізований у дослідженні масив джерел дав підстави стверджувати про значну роль молоді у становленні національних партій соціалістичного та націонал-радикального спрямування. Дослідження діяльності цих партій показало, що у більшості випадків проявів активної агітаційної роботи, організації гучних акцій, навіть у виконанні дрібної рутинної роботи найбільш дієвим виступав студентський елемент.

Невисока активність цих партій та обмежена джерельна база не дають можливості всебічно проаналізувати діяльність у них студіюючої молоді. На відміну від РУП, студентство не стало дієвою основою популярності та високої активності як УСП, так і УНП та УПС. Крім того, низька суспільна підтримка цих партій примушувала молодь іноді застосовувати навіть крайні форми боротьби, що у деяких випадках дуже близько межували з екстремізмом. У підсумку це викликало або нейтральну або негативну суспільну оцінку цих дій.

У підрозділі 3.3. «*Студіююча молодь у процесі становлення ліберально-демократичних партій (УДП, УРП)*» розглянуто особливості участі студентства у процесі створення та початку діяльності українських партій ліберально-демократичного спрямування. Зокрема, відзначається порівняно низька активність студіюючої молоді в лавах УДП та УРП. Перш за все, це пов'язано з непопулярністю їх ідеології в молодіжному середовищі, а головне, схильністю представників старшого покоління українського національного руху, що становили абсолютну більшість у цих партіях, до діяльності в межах дозволених владою. Радикальність поглядів студентства сприймалася представниками українських ліберально-демократичних партій, особливо тими, хто перебував на державній службі, як джерело небезпеки для їх кар'єри чи життєвого благоустрою. Тим не менше, безпосередню участь у діяльності цих партій періодично брало студентство Києва, Харкова, Одеси.

Біля витоків національної партійної системи західноукраїнських земель (утворення РУРП) також знаходилась молодь, що здобувала вищу освіту, хоча її роль була дещо меншою, оскільки поруч із нею провідне місце займала інтелігенція. На відміну від Наддніпрянщини, галицькі студенти не віддавали переваги якійсь одній партії, а в залежності від ситуації в суспільно-політичному русі активно співпрацювали з іншими українськими партіями, але не з усіма. Подібно до студіюючої молоді підросійських територій, що із вищезазначених причин лише періодично взаємодіяла з УДП та УРП, рівень співробітництва студентів-наддністрянців, наприклад, з НДП та РНП також був досить низьким.

Четвертий розділ «**Партійно-політична активність студентської молоді в січні 1905 – лютому 1917 рр.**» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 4.1. «*Студентство в РУП-УСДРП (1905 – середина 1914 рр.)*» розглядається діяльність студентської молоді в період революції 1905–1907 рр. та добу «реакції». Відзначається помітний сплеск партійної активності молоді під час революції, коли вищі навчальні заклади перетворилися на

центри партійної агітації. Майже щодня в них відбувалися збори, мітинги, наради. З'являються вузівські та міжвузівські партійні фракції. Характеризуючи діяльність студентства в партії протягом 1905 – середини 1914 рр., можна виділити ряд ключових напрямків: налагодження вертикальних та горизонтальних зв'язків, організація й управління роботою місцевих осередків, участь у керівництві партії, визначення пріоритетних напрямків роботи, агітаційна та видавнича діяльність, сприяння українізації вищої освіти, фінансова підтримка партії, використання легальних організацій для пропаганди соціал-демократичної ідеології.

У цілому чисельність студентів-партійців визначити важко. Для звітності РУП-УСДРП це питання не було актуальним. Не буде помилковим твердження, що студентство за своєю кількістю не поступалося частці селян чи робітників, а за логікою розвитку партії навіть переважало їх. Але з часом все чіткіше проявлялася тенденція до зростання ролі робітників у партійній ієрархії, що ослаблювало монопольне становище в ній інтелігенції та студіюючої молоді в її числі.

Однак, у 1907–1909 рр. український національний рух помітно призупинив свою активність через репресивну політику уряду. Не були винятком й українські соціал-демократи та студентство в їх рядах. Тому у 1909 р. завдяки зусиллям студентської молоді та робітників було зроблено спробу реанімувати партійну роботу шляхом скликання організаційного з'їзду у Львові. Своєрідним підсумком координації дій стало виникнення «Організаційного комітету УСДРП вищих шкіл Росії» та активізація з 1910 р. діяльності партії.

У підрозділі 4.2. *«Студіююча молодь у діяльності УНП, УДП, УРП та УДРП (1905 – середина 1914 рр.)»* аналізується активність студентства в партіях національно-радикального та ліберально-демократичного напрямку. Революційні події 1905–1907 рр. зіграли роль активізуючого фактора в їх діяльності. Як і у попередні роки свого існування УНП, УДП, УРП, а згодом УДРП, що виникла після об'єднання двох останніх, не мали у своїх рядах значної кількості студентів, але намагалися залучити їх на свій бік. У підсумку УНП навіть внесла у програму популярні в студентства елементи соціалістичної ідеології. Її агітаційна робота мала незначні позитивні наслідки лише в Харкові.

У 1912 р. представники Харківської студентської громади допомагали проводити виборчу кампанію до Державної думи М. Міхновському. Використовуючи вже раніше перевірений метод прихованої агітації, УНП підтримувала діяльність молодіжних об'єднань «Академічне товариство» та Братство самостійників, що стояли на засадах національно-радикальної ідеології.

Акцентовано увагу, що УДП та УРП, як і раніше, більшість своїх зусиль спрямовували на видавничу діяльність. Їх контакти зі студентством мали періодичний характер, як правило, на персональному рівні. Яскравим прикладом цього став Д. Дорошенко, що переховував партійну літературу, займався редакційною роботою в партійних періодичних виданнях. Але на

відміну від УНП, позиція студентства до цих партій була нейтральною, а іноді й ворожою.

УДРП також відзначалася низькою активністю. Перш за все, далася взнаки її як організаційна, так і психологічна неготовність діяти в умовах конспірації та жорсткого поліцейського режиму. Абсолютно інтелігентський склад партій став чи не основною причиною становища, в якому вона опинилися. Беручи до уваги досвід інших партійних утворень України, у дослідженні робиться припущення, що лібералам не вистачало радикально налаштованого, не обтяженого залежністю від адміністративного апарату елементу. Значним джерелом таких партійців могло стати студентське середовище, але воно пасивно ставилося до ідеології партії.

Підрозділ 4.3. *«Студенти в діяльності українських партій та молодіжних позапартійних організацій у роки Першої світової війни (середина 1914 – лютий 1917 рр.)»* присвячений висвітленню діяльності студентської молоді в українських партіях та позапартійних утвореннях в роки Першої світової війни. Війна негативно вплинула на активність УСДРП та УНП, які одноосібно представляли політичну структуру Наддніпрянщини. Посилення переслідувань з боку влади майже нейтралізували українських націонал-радикалів та значно пригальмували активність соціал-демократів. Єдиним дієвим елементом цих партій залишилось студентство.

У період Першої світової війни політично активне студентство Наддніпрянщини починає гуртуватися у молодіжні позапартійні утворення, які об'єднували національно свідому студентську та учнівську молодь, що мала своєрідні та різноманітні погляди, що не збігалися з ідеологією жодної з партій (Український соціалістичний колектив, Українське національне коло, група федералістів, Юнацька спілка). На початку 1917 р. УНП створила Українське народно-соціалістичне бюро, під впливом якого певний час перебували громади Новоолександрівського та Харківського комерційного інститутів. Але брак практичного досвіду суспільно-політичної роботи, відсутність потрібних теоретичних знань, внутрішній конфлікт «молодших» і «старших» гуртківців щодо радикалізації боротьби – все це призводило до невдалих результатів.

У роботі виявлено, що в формах і методах партійної діяльності молодь Наддніпрянської України мало чим відрізнялася від своїх однолітків на українських територіях Австро-Угорської імперії. Вона так само вела агітаційну, видавничу роботу, об'єднувалась у партійні фракції у вузах, вела просвітницьку роботу. Однак її погляди і цілі були значно радикальнішими, адже у своїй більшості студентство Наддністріянщини сприймало Першу світову війну як дієвий спосіб утворення власної держави.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Автор на основі комплексного дослідження отримав науково обґрунтовані результати, які розкривають проблему ролі студентства у формуванні та діяльності українських політичних партій Наддніпрянської України у період

1900 – лютий 1917 років, що має недостатній рівень розробки в історичній науці.

Важливою складовою в процесі виходу студентства на політичну арену Наддніпрянської України стало його стрімке кількісне зростання через розвиток тут розгалуженої системи вищої освіти. Паралельно відбувалася поступова демократизація контингенту вузів через збільшення кількості вихідців з міщан, селян, купецтва й інших категорій, що, в цілому, відповідало загальноросійським тенденціям.

В організаційній площині протягом другої половини XIX – початку XX ст. національно свідомою частиною українського студентства пройшла шлях еволюції від культурницьких гуртків і об'єднань до якісно нової форми боротьби – політичних партій.

Політизація наддніпрянської студентської молоді проходила під впливом суспільно-політичних процесів, що відбувалися в межах усіх українських етнічних територій, зокрема українського, російського та польського політичних рухів. Основними причинами цього були: формування капіталістичних відносин, національні утиски з боку російської влади, нерішучість старшого покоління національної еліти в процесі переходу до політичних форм боротьби. Результатом політизації національного руху стало виникнення першої в Наддніпрянщині української партії – РУП, в якій студентська молодь посіла місце головної рушійної сили.

У дослідженні доведено, що студентство також брало участь в утворенні УСП, УНП та УПС. Аналіз їх діяльності показав, що студентський елемент був одним з найактивніших у цих партіях. На відміну від РУП, це не стало для них дієвою основою популярності у населення. Поруч із цим студіююча молодь значно менше проявила себе у процесі виникнення та розбудови наддніпрянських партій ліберально-демократичного спрямування. Причинами цього стали непопулярність їхньої ідеології у молодіжному середовищі та схильність цих партій до легальних методів боротьби.

Студентство мало вагоме значення у практичній діяльності українських партій, але в абсолютній більшості виявлених фактів це стосувалося РУП-УСДРП та УНП. Протягом 1900 – лютого 1917 рр. воно вело агітаційно-пропагандистську роботу в середовищі селянства, робітників, учнів, студентів. Вузи стали своєрідними осередками, що об'єднували молодь з різноманітними політичними поглядами, яка, у свою чергу, групувалася у фракції, міжфракційні групи та інші координуючі утворення. Подібні тенденції спостерігалися і поза етнічними українськими землями, в першу чергу у Петербурзі та Москві. Студенти-партійці займалися видавничою діяльністю, організацією та проведенням мітингів, демонстрацій, обструкцій і навіть терористичних актів.

Політична активність студентів постійно привертала увагу охоронних органів, про що свідчать матеріали цих установ. Іноді для боротьби з ними влада використовувала навіть аполітичні студентські організації та рухи.

У період російської революції 1905–1907 рр. та в подальші роки ряди

українських партій, у першу чергу РУП-УСДРП, поповнилися робітниками, селянами та вихідцями з інших суспільних груп, що помітно відобразилося на частці студентства в керівних партійних органах, не на користь останнього. Далася взнаки реакційно-репресивна політика російської влади, розпочата 1907 р., що призвело до зниження активності молоді, а як наслідок – і партій. Але протягом 1909–1911 рр. зі студентством пов'язана поступова реанімація партійного життя Наддніпрянщини. Саме студентство першим порушило проблему пошуку механізмів і методів виходу політичного руху зі стану занепаду.

У роки Першої світової війни сильного удару по партійній структурі українських земель завдала репресивна політика влади. Однак це не призвело до зменшення політичної активності молоді. Спостерігаються акції і заходи українських партій у Харкові, Києві, Петербурзі, Одесі, де часто провідну роль відігравало студентство. В умовах репресій виникло цілком нове явище у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини – молодіжні позапартійні утворення в яких впливову, а іноді і визначальну позицію відігравали студенти з УСДРП та УНП.

Отже, протягом 1900 – лютого 1917 рр. студіююча молодь Наддніпрянської України виступала як одна з найактивніших і організованих суспільних груп, яка займала провідне місце у процесі формування та діяльності українських політичних партій на територіях Російської імперії. Проведений порівняльний аналіз передумов та проявів політичної радикалізації студентства, його активності в національних партіях Наддніпрянщини та Наддністріянщини виявив значну кількість спільних рис та показав загальноукраїнський характер цього явища.

Напрямами подальшого дослідження проблеми можуть стати аспекти участі студентів у неукраїнських партіях, що діяли на територіях Наддніпрянщини на початку ХХ ст.; порівняльний аналіз діяльності студентства у політичних партіях на українських територіях з аналогічною активністю молоді у країнах Західної Європи наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Вивчення цих питань дасть змогу створити узагальнюючі праці, які характеризуватимуть політичну активність студентської молоді напередодні Української революції.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях:

1. Чортенко А. Якісні та кількісні зміни в складі студентства Наддніпрянської України (кінець ХІХ ст. – 1914 р.) / А. Чортенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2007. – Вип. ХХІ. – С. 89–91.

2. Чортенко А. Політизація студентства Наддніпрянської України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (причини, суть, наслідки) / А. Чортенко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Історичні науки. – Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2010. – № 19 (206). – С. 230–238.

3. Чортенко А. Діяльність студентства в українських політичних партіях Наддніпрянщини на початку ХХ ст. в сучасній українській історіографії / А. Чортенко // Сумський історико-архівний журнал. – Суми : СумДУ, 2011. – № XIV–XV. – С. 79–85.

4. Чортенко А. Студентство в діяльності українських національних партій та молодіжних позапартійних організацій Наддніпрянщини напередодні Лютневої революції (середина 1914 – лютий 1917 рр.) / А. Чортенко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2012. – № 6, ч. 2. – С. 169–178.

5. Чортенко А. Студентство в становленні національної партійної системи на територіях Наддніпрянської та Наддністрянської України поч. ХХ ст. (порівняльний аспект) / А. Чортенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – Вип. XXXII. – С. 164–168.

Матеріали конференцій:

6. Чортенко А. Українське студентство, як носій політичної свідомості в умовах перехідного періоду (історико-філософський аспект) / А. Чортенко // Політологічні, соціологічні та психологічні виміри перехідного суспільства: як зробити реформи успішними. Зб. матеріалів Третьої міжнародної наукової конференції (22–24 червня 2006 р). – Суми: СумДУ, 2006. – Т. 2. – С. 85–88.

7. Чортенко А. Зміни в соціальному складі студентства Наддніпрянської України (кінець ХІХ ст. – 1914 р.) / А. Чортенко // Наука та практика – 2007 : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції / кол. авт. – Полтава : ФОП Петренко І. М., 2007. – С. 276–278.

8. Чортенко А. Непартійні форми громадської діяльності студентства Наддніпрянщини в 90-ті роки ХІХ ст. / А. Чортенко // Актуальні питання науки та практики – 2007 : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції / кол. авт. – Полтава : СПДФО Петренко І. М., 2007. – С. 195–199.

9. Чортенко А. Еволюція ідейних поглядів студентів – членів Револуційної української партії (1900–1905 рр.) / А. Чортенко // Розвиток наукової думки – 2008 : Збірник матеріалів науково-практичної конференції. – Миколаїв : НУК, 2008. – Т. 1. – С. 32–35.

10. Чортенко А. Значення студентства у перші роки діяльності Української народної партії / А. Чортенко // Materiały V Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Wschodnia spółka – 2009. – Przemyśl : Nauka i studia, 2009. – Vol. 3. Prawo. Hanstwowy zarząd. Historia. – С. 61–63.

11. Чортенко А. Студенти у творенні основної організаційної структури Револуційної української партії (1900–1905 рр.) / А. Чортенко // Матеріали за 5-а міжнародна научна практична конференція, «Научният потенциал на свете». – Софія : «Бял ГРАД-БД» ООД, 2009. – Т. 4. Закон. История. – С. 73–75.

АНОТАЦІЯ

Чортенко А. М. Роль студентства у формуванні та діяльності українських політичних партій Наддніпрянської України: 1900 – лютий 1917 років. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Державний вищий навчальний заклад «Запорізький національний університет» Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. – Запоріжжя, 2012.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню ролі студентства в діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини у 1900 – лютому 1917 рр. Подано детальний аналіз передумов та проявів політизації студентської молоді, охарактеризовано кількісні та якісні зміни, що відбувалися в його середовищі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. З'ясовано місце студентства в процесі становлення та розвитку національної партійної системи на територіях Російської імперії; розкрито форми та методи партійної діяльності студентської молоді. Автор проводить порівняння умов і особливостей політичної активності студентів Наддніпрянської та Наддністрянської України.

Ключові слова: студентство, національний рух, Наддніпрянська Україна, Росія, політична партія, політизація.

АННОТАЦИЯ

Чортенко А. Н. Роль студенчества в формировании и деятельности украинских политических партий Надднепрянской Украины: 1900 – февраль 1917 годов. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. Государственное высшее учебное заведение «Запорожский национальный университет» Министерства образования и науки, молодежи и спорта Украины. – Запорожье, 2012.

Диссертация посвящена комплексному исследованию роли студенчества в деятельности украинских политических партий Надднепрянской Украины в 1900 – феврале 1917 гг.

Проведен анализ предпосылок и проявлений политизации студенческой молодежи, охарактеризованы количественные и качественные изменения, происходившие в её среде в конце ХІХ – начале ХХ вв., проанализирована деятельность студентов в украинских предпартийных образованиях.

Определено место студенчества в процессе становления и развития национальной партийной системы на территориях Российской империи; раскрыты формы и методы партийной деятельности студенческой молодежи. Освещается деятельность молодежных внепартийных объединений во время Первой мировой войны как специфической формы политической борьбы.

Автор проводит сравнение условий и особенностей политической активности студентов Надднепрянской и Надднестрянской Украины, на

основании чего выявлены общие и особенные черты, характерные для этих территорий.

В годы Первой мировой войны сильный удар по партийной структуре украинских земель нанесла репрессивная политика власти. Однако это не привело к уменьшению политической активности молодежи. В акциях и мероприятиях украинских партий в Харькове, Киеве, Петербурге, Одессе часто ведущую роль играло студенчество. В условиях репрессий возникло новое явление в общественно-политической жизни Надднепрянщины – молодежные внепартийные образования, в которых активное участие принимали студенты с УСДРП и УНП.

В диссертации сделан вывод, что в период 1900 – февраля 1917 гг. студенческая молодежь Надднепрянщины оказалась одной из наиболее активных и организованных общественных групп и сыграла важную роль в процессе возникновения и деятельности украинских политических партий на территориях Российской империи, а проведенный сравнительный анализ политической активности студенчества Надднепрянской и Надднестрянской Украины показал общеукраинский характер этого явления.

Ключевые слова: студенчество, национальное движение, Надднепрянская Украина, Россия, политическая партия, политизация.

SUMMARY

Chortenko A. M. The role of students in the process of formation and activity of Ukrainian political parties of Naddnipyrianska Ukraine in 1900 – February 1917. – Manuscript.

The dissertation on competition of a degree of the Candidate of Historical Sciences on speciality 07.00.01 – History of Ukraine. The State Educational Establishment «Zaporizhzhya National University» Ministry of Education, Science, Youth and Sports of Ukraine. – Zaporizhzhya, 2012.

The dissertation is devoted to complex investigation of the role of students in the activities of Ukrainian political parties of Naddnipyrianskaya Ukraine in 1900 – February 1917. The applicant makes a detailed analysis of the background and nature of the politicization of students, describes the qualitative and quantitative changes that occur in its environment in the late XIX – early XX centuries. The Candidate defines the place of students in the process of formation and development of the national party system on the territories of the Russian Empire reveals the forms and methods of party youth activities. The author compares the conditions and characteristics of the political activity of students Naddnipyrianska and Naddnistrianska Ukraine.

Keywords: students, the national movement, Naddnipyrianska Ukraine, Russia, a political party, the politicization.